

O TRANZICIJI I STAROJ STRUKTURI DRUŠTVENE MOĆI

Vjeran Katunarić

Filozofski fakultet, Zagreb

UDK 316.42

Pregledni rad

Primljeno: 11. 1. 1995.

Istraživanja o tranziciji u zemljama tzv. trećeg svijeta i bivšeg komunističkog Istoka, kao i dugoj zapadnoj modernizaciji (od 16. do 20. stoljeća) ukazuju na dvostruku narav modernizacije. Njezin univerzalistički jezik (demokracija, tržište, nacionalna nezavisnost) uglavnom služi kao pokriće za transformaciju (stare) strukture društvene moći. Ta struktura opisana je kao "neopatrmonijalna", "klijentelistička" i "merkantilistička". S toga stajališta tranzicija se može opisati i parodijski (u odnosu na Marxovo proročanstvo), kao prijelaz iz "niže faze komunizma" (svakome prema radu ili planu) u "višu fazu komunizma" (svakome prema potrebama, naravno u okviru oligarhija). U novom paralelogramu sila najgore prolazi radnozavisno i nezaposleno stanovništvo. Ono doživljava sudbinu najslabije strane u sukobu (s lokalnim vladama), analogno najslabijoj strani u ratnim i etničkim sukobima koji danas potresaju multietnička periferna područja u tranziciji.

Analize o tranziciji u Istočnoj Europi, a još više o tranziciji u zemljama trećeg svijeta, pružaju zabrinjavajuću sliku. Ona se teško, i ne bez temeljnih dvojbi, može uklopiti u Fukuyaminu (1994) viziju svjetskog trijumfa liberalne demokracije i privrednog tržišta, kao i Huntingtonovo uvjerenje, prividno utemeljeno na istraživačkoj literaturi, po kojem "vrijeme radi za demokraciju" (Huntington, 1991: 316). Dok oni ukazuju na (Fukuyama pravocrtni, a Huntington spiralni) četiristogodišnji trend globalnog pohoda liberalizma, pomnija empirijskoistraživačka literatura o tranziciji ocrta (i) druge osnovne tendencije. To su autoritarne tendencije u strukturi društvene organizacije i moći, koje su svakako starije i masivnije od liberalnih. One se prerašavaju i adaptiraju, lako prihvaćaju univerzalističku retoriku modernih ideologija, kao što su nekad prihvaćale retoriku vjerskog univerzalizma, ali se praktično ponašaju u skladu s uskim oligarhijskim interesima. Zapravo, vrijeme sve više interpretira i parafrazira demokraciju, reinkarnirajući "avatare" starijih, monopolističkih oblika raspodjele dobara, sile i ugleda.

O tom fenomenu govore i analize subinstitucionalnih obrazaca u bivšim jugoslavenskim okvirima: od Tomašićevih (1936) o "plemenskom" naslijeđu do analiza o klikama ispod lupine "samoupravnog socijalizma" (Rus i Adam, 1989). Ti obrasci grupiranja i moći kao da dovode u pitanje svaki modernitet – pravila koja maksimalno uvažavaju različite interese – u korist oblika alokacije, raspodjele, simbolizacije moći, uopće društvenog poretka za koje tek valja naći prikladan naziv u evolucionističkoj shemi. Takva putanja društvene moći možda korespondira sa samo jednim, i to najbanalnijim značenjem "postmoderne": onim što preostaje nakon uzastopnih neuspjeha modernizacije ili nakon polovičnih modernizacija. Barem u teoriji društva i društvenog razvoja najupečatljivije značenje "postmoderne" jest da Zapad, zbog skupoće projekta, odustaje od ulaganja u procese modernizacije u teško isplativim prostorima i okolnostima (usp. Katunarić, 1993); tako i Lyotardov /1988/ poziv za rastvaranje Velike Priče u bezbroj malih – nekakav semiotički ali i moralni *laissez-faire*, bez strogo centraliziranih referenci i obveza – nužno urasta u realniji modus, narodski "kud koji mili moji". (To je veliko, međunarodno priznanje Mrduše Donje.)

Društvena okosnica moći, o kojoj je ovdje riječ, razabrala je te uvjete i igra svoju (staru) igru. Analize postkomunističke transformacije dijagnosticiraju "avatare" starijeg oblika političke moći: "U pozadini svega bilo je... da li će uspjeti da 'pravi'... 'naši' dobiju najveći dio imovine, kontrole u poduzećima, a s time i društvene i političke moći" (Ribnikar, 1993: 34).

"Divlja privatizacija", "neosocijalizam" (Kalodera, 1993: 71).

"Ono što se dogodilo... jest znatna preraspodjela vlasništva između stare i novodolazeće elite... Doseg i utjecaj stvarnih novopridošlica, novih poduzetnika i menadžera, razmjerno su ograničeni" (Kiss, 1993: 26).

"Konfuzna višestranačka politika katkada izgleda običnim ljudima jednako udaljena kao i bivša socijalistička vlast" (Kovacs and Maggard, 1993: 339).

"Prema istraživanju javnog mnijenja u Poljskoj, vlada je najzainteresiranija skupina u privatizaciji, dok su radnici... i članovi sindikata... najmanje zainteresirani" (Misztal, 1993: 467).

"Privatizacije su grandiozne administrativne operacije, kojima bi zavidio svaki centralni planer. One se povode za idejom da je i tržišno gospodarstvo moguće ostvariti dekretima, kao što je s njima bilo ostvareno socijalističko gospodarstvo" (Mencinger, 1994: 101).

Od "plana" prema "klanu" (D. Stark prema: Offe, 1991: 886).

Dakle, moglo bi se reći da jedna parodija po uzoru na *Kritiku Gotskog programa* traje i dalje: prije se dobivalo "prema radu", prema planu, nekako i manje i proporcionalnije, zbog ideologijsko-legitimacijskih razloga možda suzdržanije, barem ne toliko napadno, a sada, u "višoj fazi", stvari se dijele "prema potrebama", uzima se koliko komu treba. Naravno, ta fazna pravila vrijede samo za oligarhiju, jer ona je ta koja ideologijski jezik odabire i pretače u utilitarnu perspektivu grupe.

Literatura o tranziciji u Južnoj Americi i Africi tu oligarhijsku strukturu opisuje pomnije i preciznije – ne samo stoga što se radi o dužem iskustvu s tegobnim i neuspjelim modernizacijama nego i stoga što su ti analitičari, za razliku od nas, rasterećeni od moralnih obveza prema reprezentativnoj ideologiji oligarhije. Analitičare trećeg svijeta nimalo ne skandalizira jaz između proklamiranog i stvarnog poretka. Oni govore o "teškom putu" u demokraciju i tržište, implicirajući da putanje tranzicije vode i u druge smjerove – stoga što se iskristalizirala jedna struktura društvene moći koja daljnje ishode čini problematičnima. Ona se u slučaju Južne Amerike opisuje kao "klijentelističko-korporativistička" ili "autoritarno-birokratska" (Fox, 1994), a u slučaju Afrike kao "neopatrimonijalna" (Bratton and van de Walle, 1994). Iako postoje razlike između jednog i drugog tipa, oni imaju i bitne zajedničke karakteristike:

– Politički vođa održava autoritet putem osobnog pokroviteljstva, a ne putem ideološkog uvjeravanja i pravnih normi.

– Odnosi lojalnosti i ovisnosti preplavljaju formalni sustav političkog odlučivanja kao i državnu upravu.

– Viši položaj u birokraciji ne znači toliko obavljanje javne službe koliko mogućnost za pribavljanje osobnog bogatstva i statusa.

– Javni službenici bivaju nagrađeni za osobne usluge, licencije, ugovore, projekte. Zauzvrat oni mobiliziraju političku potporu i prihvaćaju sve odluke odozgo kao znak poslušnosti svojim pokroviteljima (zato nove države predstavljaju privatne instrumente onih koji su dovoljno moćni da vladaju).

– Česte su kadrovske promjene, jer lider ne dozvoljava nesuglasje niti da oponenti stvaraju svoju osnovicu moći i ekonomske samostalnosti. To je i najbitnija karakteristika čitavog sustava: ljudi su prisiljeni, ucijenjeni na klijentelistički odnos jer su siromašni, odnosno nemaju načina da drugim putem dođu do prihoda, a da se ne govori o višem statusu i povlasticama.

Takav način stjecanja bogatstva, političke moći i ugleda formirao se i u Hrvatskoj. Najčešći popularni naziv jest "hercegovački lobi" (analogan "krajinskom" u Srbiji). To je stereotip koji, kao i svaki stereotip, iskrivljuje stvarnost i zavarava. Glavni izvor tog fenomena nalazi se ipak u prošlom režimu. Na to nas upozoravaju istraživanja o trećem svijetu: ma koliko bila konfuzna situacija koja nastaje pre-laskom iz jednog u drugi režim, ishodi su zadani pozicijama koje su akteri zauzimali u prethodnom režimu (Bratton and de Walle, 1994: 456-7). Na tu pravilnost, a mnogo općenitije, gotovo u obliku sociološkog poučka, upozorava i literatura o europskoj modernizaciji od 16. stoljeća do postrevolucionarne Francuske (Wallerstein, 1986; Skocpol, 1979; Runciman, 1989): stari sloj povlaštenih rjeđe je propadao, a mnogo češće se preobražavao u redove novog gornjeg sloja. Zapravo, kapitalizam dugo, osobito na (neanglosaksonskoj) poluperiferiji, predstavlja merkantilističku silu, "ekonomsku kristalizaciju države" (Mann, 1993: 322).

O dimenzijama društvene pokretljivosti i stratifikacije u Hrvatskoj nastalim prelaskom na novi režim, nemamo podatke i o tome se može govoriti samo hipotetski. Može se pretpostaviti da je većina onih koji su imali visoki položaj u društvu prije,

takav položaj uspjeta zadržati i sada. Mi nismo prošli društvenu revoluciju: prije tri-četiri godine nismo počeli od ništice. Prije bi se reklo da se stara struktura monopolskih položaja dogradila. Općenito, sustav moći, zvali ga mi nomenklaturom, elitom, režimom ili drukčije, izabire one puteve promjene u kojima ima najviše izgleda da se njegova glavnina sačuva.

Javnost je skandalizirana činjenicom da neki ljudi posjeduju stotine tisuća i milijune njemačkih maraka za kupnju imovine, dionica, cijelih poduzeća itd. Naravno, u mnogim slučajevima "privatizacije" radilo se o fiktivnim kupovanjima putem bankarskih ili državnih kredita dodijeljenim po osobnim, odnosno političkim vezama. Pa ipak, u mnogim drugim slučajevima izvjesno je da su ljudi posjedovali i posjeduju razmjerno velik novac koji nisu mogli zaraditi "poštenim radom u socijalizmu". Očigledno je u prijašnjem režimu bilo mnogo "rotkvice" (da upotrijebimo taj Walensin nadimak za "komuniste").

Ono, pak, što tranzicijska literatura o trećem svijetu naziva "reformskim državnim elitama" i u što polaže najviše nade, kada je riječ o izgledima da modernizacija poluči povoljne političke (demokratske) i ekonomske (blagostanje) učinke za društvenu većinu, kod nas je teško identificirati. Jer, reformska elita bi trebala, po toj usporedbi, zasjeći u kancerozni kompleks moći, preobraziti sustav odlučivanja i uspostaviti povjerenje u najširoj javnosti. Na koncu, ali ne najmanje važno, uspostaviti suradnju sa znanošću, budući da se radi o veoma složenim zadacima: Hrvatska treba izvanredno mnogo novih i kvalitetnih informacija u svom društvu i o njegovoj užoj i široj međunarodnoj okolini (jednoj autoritarnoj strukturi vlasti to ne treba niti ona znanjima umije baratati: ona ignorira realnost, zavija je u ideološku maglu i sklona je fabricirati informacije kako bi sačuvala unutrašnju neprozirnost – usp. Županov i Šporer, 1985).

Nedavna sjednica Sabora posvećena problemima pretvorbe i privatizacije demonstrirala je nadmoć autoritarnog kompleksa i neformalne strukture moći, kao i dekorativnu funkciju reformskog, tehnokratskog jezika. Potpredsjednik vlade je, na primjer, primijetio da je dodjela kredita preko banaka ostala izvan kontrole vlade, ali je istodobno dao do znanja da vlada tu ne može niti namjerava nešto ozbiljno učiniti. To je otvoreno priznanje realnog odnosa snaga i žalostan kompromis. Njegova cijena pada na leđa stanovništva. Ono što nas u takvim uvjetima čeka jest stanje koje je Offe (1991) opisao kao "političku ekonomiju (s)trpljenja". S druge strane, imajući u vidu širinu patrimonijalno-klijentelističkog sustava unutar političke elite, da su u njega uvučeni ne samo članovi vladajuće nego i opozicijskih stranaka, pitanje je jesu li idući izbori šansa kojom će proraditi mehanizam društvene promjene, odnosno modernizacije. Naravno, tu je i stalna ratna prijetnja koja blokira ne samo normalan politički proces nego i volju stanovništva da prosuđuje o politici i razabire političke aktere, njihove programe i poruke. Ljudima u većini slučajeva ide na živce "što se oni gore svađaju". To je odraz mentaliteta siromaštva i paternalizma. Mi u takvom stanju, poput djece, tražimo "roditeljsku" vlast, instanciju zbrinjavanja a ne raspravljanja.

To su elementni začaranog kruga koji je suviše brzo i bezobzirno zatvoren, i ratom, vanjskom agresijom na Hrvatsku, i unutrašnjom politikom.

U takav krug se uklapa i međunarodna politika, kako diplomatska tako i financijska. Bolno smo shvatili da međunarodna diplomacija, na koncu konca, najviše uvažava najjaču stranu u ovdašnjem sukobu. Jer, ma kako to grozno zvuči, najjača strana u ratu (u ulozi saveznika, "poluperiferije") dovršava posao prikraćujući muke i troškove dugog ratovanja. Slična je razložna pozadina kreditiranja ekonomskog programa. Njegova težina očigledno najviše tereti osiromašeno radnozavisno i neradno stanovništvo. To je "tihi rat". Plaće, mirovine i socijala su u vizuri financijske moći najnepodnošljiviji trošak ekonomske modernizacije. A vlada koja je spremna ulagati i financijski se disciplinirano odnositi prema zahtjevima vanjskih kreditora, a istodobno može iznutra disciplinirati jednu masu nezadovoljnih – ona nikome ne polaže račun za siromašenje – dobiva međunarodnu potporu, kao jača strana u (socijalnom) sukobu.

LITERATURA

- Bratton, M. and N. van de Walle (1994): Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa. *World Politics* 46, July, 453-489.
- Fox, J. (1994): The Difficult Transition From Clientelism to Citizenship. *World Politics* 46, January, 1994, 151-184.
- Fukuyama, F. (1994): *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Huntington, S.P. (1991): *The Third Way*. Norman and London: University of California Press.
- Kalođera, D. (1993): Privatizacija u stabilizaciji i razvoju hrvatskog gospodarstva. *Društvena istraživanja* 2, br. 1, 51-86.
- Katunarić, V. (1993): Zatvoren krug modernizacije? *Društvena istraživanja* 2, br. 6, 955-962.
- Kiss, Y. (1993): Paradoksi privatizacije u Istočnoj i Srednjoj Europi. *Društvena istraživanja* 2, br. 1, 3-30.
- Kovacs, D. and S.W. Maggard (1993): The Human Face of Political, Economic, and Social Change in Eastern Europe. *East European Quarterly*, XXVI, No. 3, 317-341.
- Mann, M. (1993): *The Sources of Social Power*. Vol. II. London: Cambridge University Press.
- Mencinger, J. (1994): Lastninske iluzije. *Javnost* Vol. 1, br. 1-2, 95-103.
- Misztal, B. A. (1993): Understanding Political Change in Eastern Europe. *Sociology*. Vol. 27, No. 3, 451-470.
- Offe, C. (1991): Capitalism by Democratic Design?. *Social Research*, Vol. 58, No. 4, 865-892.
- Ribnikar, J. (1993): Ukidanje privatnog vlasništva. *Društvena istraživanja* 2, br. 1, 31-50.
- Runciman, W.G. (1989): *A Treatise on Social Theory*. Vol. II. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Rus, V. i F. Adam (1989): *Moć i nemoć samoupravljanja*. Zagreb: Globus.
- Skocpol, T. (1979): *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomašić, D. (1936): Plemenska kultura i njeni današnji ostaci. *Mjesečnik* 62, br. 1, 1-58.
- Wallerstein, I. (1986): *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade.
- Šporer (1985): Sociologija na raskršću. *Revija za sociologiju* 15, br. 1-2, 53-66.

ON TRANSITION AND THE OLD STRUCTURE OF SOCIAL POWER

Vjeran Katunarić

Faculty of Philosophy, Zagreb

Research on transition in countries of the so-called Third World and the former Communist East, as well as of the long period of Western modernization (from 16th to 20th century) indicates the dual nature of modernization. Its universalist language (democracy, market, national independence) mostly serves as a cover for the transformation of the (old) structure of social power. This structure has been described as "neopatrimonial", "clientelist" and "mercantilist". From this point of view, transition can also be parodied (with regard to Marx's prophecy) as one leading from "a lower phase of communism" (reward according to labor or plan) to "a higher phase of communism" (reward according to needs, within oligarchies, of course). In the new parallelogram of forces the work-dependent and unemployed population is in the worst position. It experiences the fate of the weaker party in the conflict (with local governments), analogously with the weakest party in wars or ethnic conflicts which have currently been shaking up the multi-ethnic peripheral regions in transition.

ÜBER DIE TRANSITIONSPROZESSE UND DIE ALTE STRUKTUR DER GESELLSCHAFTSMACHT

Vjeran Katunarić

Philosophische Fakultät, Zagreb

Die Untersuchungen über die Transitionsprozesse in den Ländern der sog. dritten Welt und des ex-kommunistischen Ostens, wie auch über die lange westliche Modernisierung (vom 16. bis zum 20. Jahrhundert) weisen auf den Doppelcharakter der Modernisierung hin. Ihre universalistische Sprache (Demokratie, Markt, nationale Unabhängigkeit) dient hauptsächlich als Deckung der Transformation der (alten) Struktur der Gesellschaftsmacht. Diese Struktur wird als "neopatrimonial", "klientelistisch" und "merkantilistisch" beschrieben. Von diesem Standpunkt können die Transitionsprozesse auch als ein Übergang von "der niedrigeren Stufe des Kommunismus" (jedem nach der Arbeit oder nach dem Plan) zur "höheren Stufe des Kommunismus" (jedem nach Bedarf, im Rahmen der Oligarchien natürlich) parodistisch (im Hinblick auf Marx' Prophezeiung) beschrieben werden. Im neuen Parallelogramm der Kräfte schneiden Arbeitnehmer und Arbeitslose am schlimmsten ab. Ihnen hat das Schicksal die schwächste Partei im Konflikt (mit Lokalregierungen) beschieden, was der schwächsten Seite in kriegerischen und ethnischen Konflikten, von denen heute multiethnische Randgebiete in der Transition betroffen sind, entspricht.